

Людмила Бабенко
(Полтава)

**АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВУЧК–ГПУ
В СЕРЕДОВИЩІ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА
У 1920-х рр.**

У статті аналізуються методи і напрями діяльності спецслужб щодо православного духовенства, які забезпечували всебічну поінформованість партійно-державного керівництва про стан релігійного життя, що давало можливість впливати на перебіг його подій.

***Ключові слова:** духовенство, Православна церква, спецслужби (ВУЧК – ГПУ), репресії.*

In this article are analysed methods and directions of Security Services work with clergy. They let fully informate party's leadership about the situation in religious life and gave the opportunity to influence that situation.

***Keywords:** clergy, Orthodox Church, Security Services, repression.*

Православне духовенство в Україні вже в перші місяці встановлення радянської влади опинилося в орбіті класової боротьби. Кваліфіковане як носій реакційної ідеології поваленого експлуаторського ладу, воно, за задумом більшовиків, мало втратити свій традиційний соціальний статус. Проте ліквідувати духовенство методами «червоного терору» в ході громадянської війни не вдалося, а масове закриття церков і монастирів настільки ускладнило становище більшовицької влади, що останній довелося вдатися до коригування своєї антирелігійної політики.

Державно-церковні відносини за радянської доби значною мірою вже знайшли своє висвітлення у працях сучасних вітчизняних дослідників В. Пащенко, О. Ігнатуші, О. Тригуба, В. Войналовича, М. Михайлуци, А. Киридон, Д. Веденєєва. Р. Подкура, В. Силантьєва та інших. В основі глибокої зацікавленості проблемою лежать як наукові, так і суспільно-політичні чинники, котрі актуалізуються перебігом подій новітньої історії України. Метою автора статті є аналіз технологій та інструментарію руйнування Православної церкви, котрі стали результатом тісної взаємодії партійних органів і радянських спецслужб. Предметом дослідження є роль органів державної безпеки ВУЧК-ГПУ у створенні системи негласних форм збору інформації упродовж 1920 – початку 1930-х рр., зокрема, через формування агентурної мережі, що давало можливість встановлення контролю за повсякденною діяльністю духовенства і віруючих.

Органи держбезпеки в умовах радянської влади стали не лише головною опорою більшовиків у боротьбі з класовими ворогами, але й виконували важливу роль інформаційно-аналітичного обслуговування керівництва країни. Дослідники часто покликаються на думку відомого радянського чекіста та організатора терористичних актів проти діячів національно-визвольного руху П. Судоплатова про те, що без відповідного висновку органів держбезпеки, як правило, не ухвалювалися рішення з кардинальних питань внутрішньої і зовнішньої політики. Антирелігійна стратегія також формувалася значною мірою під впливом висновків, які надавалися органами держбезпеки. Наприклад, циркуляр НКВД УСРР, у структурі якого перебувало ГПУ, від 30 січня 1925 р., застерігаючи місцеві органи влади від грубого адміністрування і тиску на духовенство, водночас наголошував, що це «не повинно відволікати від головної мети відокремлення церкви від держави – попередження можливості використовувати релігію і церкву в інтересах збереження класового ладу і ослаблювати пильність за тим, щоб церква і релігійні громади не перетворили релігію в знаряддя контрреволюції» (ДАЧО. Ф. П-8477, Оп. 3. Спр. 358 Арк. 7). Релігійні організації, на думку авторів документа, були на даний час «єдиною легальною формою організації мас – через них формується ідеологія дрібної буржуазії» (ДАЧО. Ф. П-8477. Оп. 3. Спр. 358. Арк. 14 зв.).

Отже, боротьба з духовенством та його впливом мала продовжуватися, але у більш досконалих і витончених, конспіративних формах. У результаті реорганізації Надзвичайної комісії 22 березня 1922 р. однією з найголовніших функцій Державного політичного управління (аббревіатура рос. мовою ГПУ – Л.Б.) стає інформаційно-аналітичне забезпечення партійно-державних органів. Підготовкою інформації займалися губернські, пізніше окружні відділи ГПУ. Вона надсилалася в ГПУ УСРР у Харкові, головам губвиконкомів, секретарям територіальних партійних комітетів, відділам ГПУ сусідніх губерній (якщо цього потребувала оперативна обстановка). Інші структури-адресати визначалися конкретною ситуацією. Інформаційно-аналітичні зведення з встановленою періодичністю надсилалися керівництву ОГПУ в Москві.

Інформування 1920-х рр. матеріалізувалося в кількох відмінних за змістом і характером категоріях документів – інформаційних зведеннях або довідках та аналітичних доповідях і звітах. Інформзведення (щоденні, тижневі, двотижневі, місячні) фіксували поточні факти, події, основні тенденції та нові явища політичного й економічного стану адміністративної одиниці, політичні настрої різних суспільних груп, серед яких в окремий розділ виділялося духовенство. Чекісти не обходили увагою жодну найдрібнішу деталь у настроях і

поведінці духовенства, релігійного активу та віруючих – висловлювання, чутки, реагування на громадсько-політичні події, заходи радянської влади, підозрілі зустрічі тощо.

Питаннями духовенства займалася спеціальна група політичного відділення секретно-оперативної частини (СОЧ) (пізніша назва – секретно-політичні відділи) губернських відділів, а в масштабах республіки – 6-те відділення СОЧ ГПУ УСРР. З метою одержання необхідної для аналізу політичної ситуації інформації спецслужба налагодили тотальне стеження за священнослужителями і релігійним активом. Спеціальні підрозділи – інформаційно-агентурні групи кожного територіального відділу ГПУ були зобов'язані забезпечити наявність дієвої мережі секретних співробітників та інформаторів. Більшість методів і прийомів більшовицької спецслужби здебільшого мали універсальний характер. Про необхідність створення агентурної мережі у середовищі різних соціальних груп суспільства як джерела інформації йшлося вже в перших нормативних документах, які регулювали діяльність ВЧК. Так, у «Положенні про Надзвичайні комісії на місцях», схваленому Всеросійською конференцією ВЧК 1 червня 1918 р. вказувалося, що вони повинні повсякчасно здійснювати «... б) нагляд за місцевою буржуазією й за спрямуванням у її середовищі контрреволюційної роботи; в) доведення до відома місцевої й центральної влади інформації про наявні безпорядки та припинення їх ...» (ВЧК-ГПУ, 1989, с. 7).

Налагодження інформаційно-аналітичної та агентурної роботи вимагав від підлеглих співробітників Ф. Дзержинський у листі до І. Уншлихта, С. Мессінга і Т. Самсонова (РДАСП. Ф. 76. Оп. 3. Спр. 150. Арк. 10-12). Він пропонував зосередитися на нагляді за роботою у різних сферах економічного, соціально-політичного, релігійного життя радянського суспільства, укорінити в їхнє середовище агентуру, готувати періодичні інформаційно-аналітичні звіти. Наказом ГПУ РСФРР № 291 від 14 листопада 1922 р. запроваджувалася класифікація секретних співробітників. Встановлювалося три категорії: 1) агент зовнішнього спостереження (штатний секретний співробітник, що працював по лінії оперативного відділу); 2) інформатор (особа, здебільшого лояльна до радянської влади, завербована або введена в організацію, установу, помешкання по лінії інформаційного відділу); 3) освідомлювач (особа, завербована з ворожого середовища або введена в антирадянську організацію для висвітлення її діяльності й перебувала в підпорядкуванні секретного та контррозвідального відділів) (*Лубянка...: справочник*, 2003, с. 5, 27-28).

Методи роботи з агентурою схематично описані у звітах губернських відділів ВУЧК–ГПУ УСРР, які частково збереглися в центральних і обласних державних архівах. Наприклад,

уповноважений губвідділу та його помічники «обслуговували» певну кількість «об'єктів», виявляли відповідні кандидатури та вербували їх для оперативних цілей. У розпорядженні співробітників органів держбезпеки були конспіративні квартири, на яких у визначений час вони зустрічалися з агентами, отримували інформацію, давали чергові завдання. Донесення готували у двох примірниках: один підшивали у літерну справу, інший – в особову справу агента. Далі інформація надходила в інформаційний відділ губвідділу, аналізувалася, зіставлялася з іншими агентурно-оперативними розробками й передавалася для подальшої розробки та реагування (*Отчёт Екатеринославской губернской Чрезвычайной комиссии*, 1994, с. 6, 234).

Кожен агент мав псевдо, яким підписував власні донесення. Уповноважені вели списки агентури під справжніми прізвищами. Варто зазначити, що до сьогодні цей вид документації належить до особливо таємної. У доповідних записках, інформаціях, відомостях на отримання грошової винагороди агент фігурував лише під псевдонімом. Водночас діяли жорсткі вимоги щодо змісту, структури, точності наведених даних у донесеннях, які надходили від агентури.

Ще в 1920 р. чекісти визнавали, що «питання освідомлювальної агентури по духовенству найбільш болюче в ЧК за складністю його виконання». Тому, щоб схилити його до співробітництва, широко практикувалися матеріальна винагорода, шантаж, залякування тощо. Вербування агентури вважалося надзвичайно тонкою справою, яка вимагала оперативної майстерності, «знайомства з духовним світом», тому співробітники територіальних, передусім, повітових і окружних відділів ГПУ ретельно інструктувалися з питань «вербування освідомлювачів і ведення особових справ сексотів» (ДАЧО. Ф. Р-15, Оп. 4. Спр. 13. Арк. 7, 16). Вже в 1922 р. у доповідях губвідділів зустрічаємо повідомлення про конкретні результати. Зокрема по місту Чернігову працювало 7 освідомлювачів з числа духовенства. Всього за звітний рік інформаційно-агентурною групою було поставлено і виконано 659 завдань по освідомленню, встановленню осіб і спостереженню та отримано 3926 так званих оперативних сигналів (ДАЧО. Ф. Р-15, Оп. 4. Спр. 13. Арк. 8, 10, 12 зв., 35). Начальник Подільського губвідділу ДПУ Леплевський у 1923 р. повідомляв, що «... за останні три місяці ми провели велику роботу по насадженню освідомлювальної мережі на селі, ...маємо в кожному значному населеному пункті освідомлювачів... Розглядаючи нашу мережу з боку працездатності, то вона на 85% безпартійна, знаходиться у задовільному стані» (ДАВО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 21-22).

Співробітники органів держбезпеки орієнтувалися передусім на вербування церковної ієрархії, представників якої змушували «... під загрозою суворої відповідальності видавати щодо духовенства ті чи інші розпорядження, які можуть бути нам (органам держбезпеки. – Л.Б.)

корисними». Так, рішенням засідання секретного відділу ВЧК за 1921 р. рекомендувалося «... після деякого ознайомлення з духовним світом і з'ясування рис характеру кожного служителя культу», граючи на марнославстві, «розігрувати різні варіанти, заохочуючи їхні побажання й задуми» (Митрофанов, 2002, с. 233-234). Загалом варто виділити найбільш поширену мотивацію вербування, яка застосовувалася нв практиці чекістами щодо духовенства: залякування репресивними заходами щодо самих священників або членів їхніх родин, шантажування компрометувальними фактами, обіцяні гарантії збереження парафії, привілеїв, використання особливостей характеру особи, зокрема кар'єризму, марнославства тощо, штучне розпалювання інтриг та ворожнечі між священниками, матеріальну зацікавленість. Останнє, на думку чекістів, було найдієвішим чинником: «При цьому субсидії – грошові та натурою – без сумніву. будуть зв'язувати їх (священників – Л.Б.) і стосовно іншого, а саме того, що він буде вічний раб ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність» (Митрофанов, 2002, с. 234).

Політику фінансування ВУЧК–ГПУ на агентурно-оперативні потреби визначало Політбюро ЦК КП(б)У, створюючи спеціальні комісії. Так, один з протоколів «особливої теки» Політбюро персоніфікує одну з таких комісій: «... у складі тт. Чубаря, Затонського і Поповича» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 34. Арк. 92-92 зв.). Численні факти з архівних документів свідчать про поширену практику підкупу сексотів з одного боку та постійну нестачу коштів на потреби «розкладення духовенства» з іншого. Наприклад, начальник Подільського губвідділу ГПУ І. Леплевський направив до губвиконкому листа з проханням: «У зв'язку з використанням усіх кредитів ...прошу асигнувати по 40 тис. руб. на місяць, які необхідні для секретної роботи з поглиблення розколу серед духовенства» (ДАВО. Ф. Р-925. Оп. 8. Спр. 8. Арк. 97). Згодом начальник секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону ГПУ УСРР зазначав в одному з донесень: «Утримання сексотів по Ж[ивій] Ц[еркві] й організація розколу обходиться в колосальні суми грошей, беручи до уваги бездонність попівських кишень» (ДАВО, ф. П-1, оп. 1. спр. 58, арк. 19). У 1926 р. керівництво ГПУ зазначало, що «... жодна сфера чекістської роботи не потребує так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2318. Арк. 39).

Повідомлення добровільних чи вимушених сексотів давали можливість співробітникам спецслужб працювати на випередження, маніпулювати людьми, змушуючи грати відведену їм роль, усувати «неблагонадійних елементів», провокувати інтриги для зриву певних заходів у церковному житті тощо. Неблагонадійні священники перебували на оперативному обліку або в оперативній розробці. На них заводилися справи-формуляри, в яких накопичувалися матеріали

стеження, компрометуючі факти, критична маса яких дозволяла заводити кримінальні справи. Так, коли у 1924 р. стало очевидним, що єпископ Пахомій (Кедров) зі своїми прихильниками ставив за мету «не дати можливості організуватися групі “Жива церква”» у Чернігові, виникла потреба «прибрати» Пахомія, щоб розвалити створену ним «прогресивну» групу. У терміновому порядку були зібрані компрометувальні матеріали і заведена слідча справа, передана згодом до ревтрибуналу. Пахомія засудили до заслання на 3 роки, внаслідок чого припинила своє існування «прогресивна група» (ДАЧО. Ф. Р-15. Оп. 4. Спр. 9. Арк. 6-6 зв.). Коли Пахомій повернувся із заслання у 1928 р., на нього знову була заведена справа-формуляр. До чергового арешту в 1930 р. вона становила 2 томи, тоді як сама кримінальна справа 21 аркуш (ДАЧО. Ф. П-8840. Оп. 3. Спр. 6832. 21 арк.).

Директивні документи ОГПУ СРСР та ГПУ УСРР постійно наголошували на необхідності посилення агентурно-оперативної роботи спецслужб у галузі релігійного життя. Особливо актуалізувалося це питання з початком проведення суцільної колективізації. Циркулярний лист ОГПУ СРСР № 37 від 22 березня 1930 р. безпосередньо акцентував, що у зв'язку з загостренням класової боротьби численні церковні організації вийшли далеко за межі тієї діяльності, якою займалися раніше, і перетворилися на відверто антирадянські організації, які ставлять перед собою певні політичні завдання. Крім того, «церковники», як стверджував документ, були «керівниками контрреволюційних організацій і угруповань, організаторами і натхненниками масових куркульських виступів» (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 383, 9. Арк. 1).

Водночас, наполягаючи на закритті церков та інших молитовних будинків у районах суцільної колективізації й адміністративному виселенні священників, керівництво ОГПУ пропонувало «зайняти особливу лінію» щодо «служителів культу – освідомлювачів», які тут проживали: «Треба цінних освідомлювачів зберегти там для подальшої роботи по церковниках. Менш цінні освідомлювачі, які можуть потрапити під виселення з районів суцільної колективізації, не повинні втрачати зв'язку з органами ОГПУ. Їх треба буде використати як освідомлювачів і на новому місці проживання, повідомивши у відповідні органи ОГПУ про їх переїзд». Не такою привабливою виглядала перспектива тієї групи освідомлювачів, які виявилися «...абсолютно некорисними в сенсі їх працездатності і цінності». Система відмовлялася від використаного баласту: «З такими повинен бути розірваний зв'язок із взяттям їх на облік». Потенційними об'єктами репресій ставали агенти, запідозрені в подвійній грі: «До освідомлювачів-церковників, які виявилися при перевірці дворушниками, необхідно застосувати суворі репресії» (підкреслено в документі. – Л.Б.) (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 383. Арк. 7).

Інший циркуляр секретно-оперативного управління ОГПУ № 30 від 28 січня 1931 р. у контексті вказівки про «посилення спецагентури серед церковників» вимагав від територіальних відділів ГПУ використовувати для залучення нової агентури процеси слідства та ліквідації «... контрреволюційних організацій, маючи на увазі, що об'єкти даної організації можуть бути найбільш цінними спецагентами як особи, що відіграють велику роль у контрреволюційній діяльності церковників» (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 385, б/н).

Духовенство було позбавлене права таємниці листування оскільки останнє підлягало тотальній перлюстрації з боку органів ДПУ і в результаті перетворювалося на одне з головних джерел для інформаційно-аналітичних документів. Керівники Чернігівського губвідділу ДПУ доповідали: «Вся кореспонденція, яка проходить через пошту, перлюструється... Порядок перегляду наступний: вся підозріла на вигляд, до запитання, кореспонденція духовенства і за завданнями окремих груп секретно-оперативної частини переглядається вся» (ДАЧО. Ф. Р-15. Оп. 4. Спр. 9. Арк. 22).

Отже, залучаючи весь наявний арсенал методів вербування, органи ВУЧК-ГПУ постійно нарощували свою присутність на всіх рівнях релігійних громад. За архівними документами ГПУ УСРР вдалося встановити певну динаміку вербування агентури у середовищі православного духовенства. У 1927 р. секретним відділом всього було завербовано 266 осіб, із них за липень-вересень – 121 особу, далі у вересні – 36, жовтні – 26, листопаді – 43, грудні – 22 особи. У січні 1928 р. – 39, лютому – 24, березні – 36, квітні – 30. у першому півріччі 1929 р. – 88 осіб (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Т. 15. Арк. 199 зв., 219 зв., 260 зв.). Агентурна робота виявилася одним з найдієвіших інструментів забезпечення поінформованості органів державної влади про все, що відбувалося у православному релігійному середовищі. Система заходів спецслужб сприяла моральному переродженню значної частини духовенства, укоріненню конформізму в його свідомості та поведінці.

Джерела та література

1. Державний архів Чернігівської обл. (далі – ДАЧО) ф. П-8477, оп. 3, спр. 358, 48 арк.
2. Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991: справочник / под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост. А. И. Кокурин. Н. В. Петров. М. : МФД, 2003. 766 с.
3. Отчёт Екатеринославской губернской Чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 по 1 ноября 1921 г. Днепропетровск, 1994. 234 с.
4. ДАЧО, ф. Р-15, оп. 4, спр. 13, 175 арк.
5. ДАЧО, Ф. Р-15, оп. 4, спр. 9, 165 арк.
6. Державний архів Вінницької обл. (далі – ДАВО), ф. П-1, оп. 1, спр. 57, 246 арк.
7. Митрофанов Г., протоиерей. История Русской православной церкви. 1900–1927 гг. СПб., 2002. 442 с.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 16, спр. 34, 221 арк.
9. ДАВО, ф. Р-925, оп. 8, спр. 8, 16 арк.
10. ДАВО, ф. П-1, оп. 1, спр. 58, 49 арк.
11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, 69 арк.
12. ДАЧО, ф. П-8840, оп. 3, спр. 6832, 68 арк.
13. Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 13, спр. 383, 9 арк.
14. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 385, 23 арк.
15. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 370, т. 15, 353 арк.

УДК 27-89:94(477.46)"1835/1838

Олексій Дедуш
(Біла Церква)

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ГРОМАДА МІСТА БІЛА ЦЕРКВА У 1835–1838 РР.

(моїм предкам з роду Грабовських присвячується)

Стаття присвячена висвітленню пізнього періоду існування греко-католицької громади міста Біла Церква у 1835–1838 рр. На той час це була малочисельна група переважно колишніх шляхтичів, які попри тиск зберегли своє віросповідання та окрему ідентичність. Також у статті порушено питання походження уніатського духовного роду Грабовських, один з представників якого тривалий час був настоятелем для білоцерківських греко-католиків.

Ключові слова: греко-католицизм на Київщині, Біла Церква, уніати у Російській імперії, підросійська греко-католицька шляхта.

The article is dedicated to highlighting the late period of the existence of the Greek Catholic community in the city of Bila Tserkva in 1835–1838. At that time, it was a small group of predominantly former szlachta noblemen who, despite pressure, preserved their faith and separate identity. The article also raises the question of the origin of the Uniate clerical family of the Hrabovski, one of whose representatives served as the long-term superior for the Bila Tserkva Greek Catholics.

Keywords: Greek Catholicism in the Kyiv region, Bila Tserkva, Uniates in the Russian Empire, Russian Greek Catholic szlachta.

Греко-католики Правобережної України у Російській імперії, після поділів Речі Посполитої, опинились у складних умовах. Більшість духовенства та прихожан перейшли у православ'я, оскільки літургійні відмінності обох деномінацій були мінімальні. Однак певні групи шляхти та рідше селян продовжували зберігати вірність унійній церкві, що було доволі сміливим вибором. Зважаючи на те, що греко-католики втратили більшість культових споруд, то відправляти обряди вони могли лише у поодиноких каплицях, нерівномірно розподілених по повітах. За колекцією уніатських сповідних розписів Київській